

УДК 340.111.57 : 347.65/68

Олександр Кухарев,

канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ

ЗАСТОСУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ ФІКЦІЙ У СФЕРІ СПАДКУВАННЯ

У статті досліджуються питання застосування фікцій у сфері спадкових правовідносин; теоретичні положення ілюструються прикладами фікцій, закріплених чинним законодавством.

Ключові слова: спадкування, спадкодавець, лежача спадщина, спадкоємець, фікція, презумпція.

Для виникнення, зміни чи припинення правовідносин в окремих випадках мають значення не лише реальні фактичні життєві обставини, а й законодавчо допустимі припущення про певні факти – юридичні фікції. Останні, по суті, лише заміщають юридичні факти у випадках, коли динаміка правовідносин очікує наявності факту, а реальна дійсність допускає прогалину. Під правовими фікціями в юридичній літературі розуміють техніко-юридичний прийом, що застосовується у праві, яким неіснуючі положення оголошуються існуючими та набувають обов'язкового характеру в силу закріплення їх у правовій нормі [1, с. 28]. Що стосується лексичного розуміння слова «фікція», то під цим терміном розуміють: вигадку, вимисел, неіснуюче; юридична фікція – юридичний прийом, який полягає в тому, що реальність зводиться до формули, яка їй не відповідає, щоб у майбутньому з цієї формули зробити певні юридичні висновки; це встановлене законом положення, що суперечить реальності [2, с. 96].

Основною ознакою, що характеризує суспільні відносини, регулювання яких здійснюється із застосуванням фікцій як прийому законодавчої техніки, є стан невизначеності. При цьому фікція застосовується лише у випадках, коли інші засоби та прийоми законодавчої мети неефективні. До передумов введення юридичних фікцій можна віднести: необхідність регулювання правових відносин на основі соціально значущих фактів, які є недостовірними чи ймовірно хибними; необхідність забезпечення прав суб'єктів правовідносин, виникнення, зміна чи припинення яких пов'язані з недостовірними чи ймовірно хибними фактами [3, с. 50].

Фікції в основному переважають у гіпотезах чи диспозиціях імперативних норм. Цей

прийом законодавчої техніки розглядається в правовій доктрині як *форма заповнення прогалин у праві*. І. Ісаєв наголошує на тому, що юридична фікція може виступати одним із способів ефективного заповнення прогалин у законодавстві. Як правило, це відбувається у випадках, коли законодавець не готовий або не бажає усунути правову лакуну. Існуючий правопорядок при цьому не порушується і квазі-норми демонструють до нього свою лояльність [4, с. 35].

Більшість фікцій так чи інакше пов'язані з приватним правом, оскільки якщо фікція «не спрацьовує», то вона стосуватиметься лише невеликого кола осіб [5, с. 189]. Можна констатувати широке застосування фікцій у сфері спадкування, що не виступало предметом спеціальних наукових досліджень. Учені зосереджували увагу переважно на з'ясуванні сутності фікцій, їх співвідношення з іншими правовими феноменами – презумпціями й аксіомами, а також на особливостях застосування фікцій у кримінальному, фінансовому, конституційному, цивільному праві. У зв'язку з цим нез'ясованими залишаються питання видів фікцій при спадкуванні та специфіка їх застосування у відносинах помертвого наступництва.

|| **Метою цієї статті** є виявлення й аналіз застосування фікцій у сфері спадкового права.

До фікцій у спадкових правовідносинах слід віднести, перш за все, правило про спадкування коморієнтів, закріплене у ст. 1220 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, зміст якого полягає у тому, що якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно й окремо щодо кожної з них. Якщо кілька осіб, які могли б спадкува-

ти одна після одної, померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо), припускається, що вони померли одночасно. У цьому випадку спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з цих осіб. Такі особи називаються «коморієнтами» (*commorientes* – ті, що померли одночасно). Спадкоємець, який помер хоч і через декілька годин після смерті спадкодавця, але на наступну добу, не вважається померлим з ним одночасно, й у нього виникає право на спадщину. Іншими словами, в даному випадку йдеться про *фікцію одночасної смерті*. Фіктивний характер зазначеного положення ЦК обумовлений тим, що термін «одночасність» розуміється як збіг точного часу, тобто дня, години, хвилини і в деяких випадках навіть секунди настання кількох подій (у вказаному нами випадку – смерті двох і більше осіб). Однак одночасність виступає при цьому як завідомо неіснуюча обставина, що допускає збіг у часі з точністю до секунди смертей осіб, які могли б спадкувати одна після одної. Очевидно, що одночасна смерть кількох осіб з такою хронологічною точністю трапляється вкрай рідко.

Доцільність закріплення фікції одночасної смерті пояснюється тим, що встановити конкретний момент смерті (години, хвилини, секунди) в межах однієї доби практично неможливо. Додамо до цього, що для спадкових правовідносин правове значення має саме день смерті, а не її точний час. Тому законодавець виходить із необхідності закріпити вказану фікцію, пов'язав із нею відсутність спадкового наступництва між коморієнтами.

З. Ромовська зазначає, що у нотаріальній практиці виникло цікаве питання: про яку добу йдеться – астрономічну чи календарну? Якщо календарну, то це має означати, що особи мали б померти у проміжку часу з 01 хв. до 00 однієї і тієї ж доби. Астрономічна ж доба визначається від часу смерті, наприклад, о 17 год. 30 хв. 20 серпня до 17 год. 30 хв. 21 серпня. Автор вважає, що пропозиція користуватися астрономічними поняттям доби більш прийнятна. Як аргумент зазначається, що невеличкий проміжок часу (наприклад, від 22 год. 20 серпня до 04 год. 21 серпня), який віддаляє, скажімо, смерті дружини та чоловіка, не може мати настільки вагомого юридичного значення [6, с. 27]. Наведена позиція, на нашу думку, є спірною, адже при обчисленні строків при спадкуванні використовується саме день (календарна доба). Це підтверджується, передусім, змістом ст. 1220 ЦК, в якій час відкриття спадщини пов'язується з днем, а не з моментом у часі. Крім того, з'ясувати час смерті спадкодавця точніше, ніж календарна доба, в переважній більшості випадків практично неможливо. Час смерті із точ-

ністю до хвилини може бути встановлений за умови, що особа перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я. В інших випадках встановити час смерті з такою точністю вкрай важко. Можливо, саме цим пояснюється та обставина, що хвилини та секунди в межах календарної доби у спадкових правовідносинах правового значення не мають.

За допомогою *фікції споріднення* визначається правовий статус усиновленого та його нащадків. Згідно із ст. 1260 ЦК у разі спадкування за законом усиновлений і його нащадки, з одного боку, й усиновлювач і його родичі – з іншого, *привіюються до родичів за походженням*, тобто юридично є кровними родичами. Таким чином, закон вдається до певного прийому для встановлення правового статусу усиновленої особи, наділивши її тими ж правами, що й сина (дочку) спадкодавця. Відповідно до фікції споріднення усиновлювач, його родичі й усиновлений перебувають між собою у певному ступені споріднення таким чином, начебто вони походять від одного предка, що фактично не відповідає дійсності. Наведене й зумовлює фіктивний характер положення ст. 1260 ЦК. Дія вказаної фікції поширюється у тому числі на рідних дітей усиновлювача, які по відношенню до усиновленого стають рідними братами (сестрами), у зв'язку з чим після смерті останніх усиновлений буде закликатися до спадкування як спадкоємець за законом другої черги (ст. 1262 ЦК). Таким чином, фікція споріднення відіграє особливу роль у відносинах посмертного наступництва, виконує функцію не лише формального визначення приписів закону, а й моральної, соціальної спрямованості. Застосування такого засобу юридичної техніки дозволяє захистити дитину від можливих переживань з приводу розбіжностей, які можуть виникнути між юридичними та біологічними батьками.

З метою впорядкування спадкових відносин, а також забезпечення стабільності майнового обороту, закон вдається до *фікції зворотної сили прийняття спадщини*, за змістом якої незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини (ч. 5 ст. 1268 ЦК), тобто з моменту смерті спадкодавця. Значення зворотної сили прийняття спадщини виявляється в тому, що саме на час відкриття спадщини визначається її склад, коло спадкоємців, обсяг відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця, інші обов'язки, що обтяжують спадщину. Слід зазначити, що застосування вказаної фікції має вкрай важливе значення для охорони прав спадкоємців, адже у разі прийняття ними спадщини вони набувають права не лише на майно, виявлене в момент прийнят-

тя спадщини, а й на майно, що було в наявності в день смерті спадкодавця, але з тих чи інших причин виявилось у володінні третьої особи. Як зазначив Верховний Суд України у правовій позиції у справі № 6-164цс12, у спадкоємця, який у встановленому законом порядку прийняв спадщину, права володіння та користування спадковим майном виникають з часу відкриття спадщини. Такий спадкоємець може захищати свої порушені права володіння та користування спадковим майном відповідно до гл. 29 ЦК. Якщо у складі спадщини, яку прийняв спадкоємець, є нерухоме майно, право розпорядження нерухомим майном виникає в нього з моменту державної реєстрації цього майна (ч. 2 ст. 1299 ЦК). Спадкоємець, який прийняв у спадщину нерухоме майно, ще до його державної реєстрації має право витребувати це майно від його добросовісного набувача з підстав, передбачених ст. 388 ЦК, зокрема у разі, якщо воно вибуло з володіння спадкодавця поза волею останнього [7].

Правило про зворотну силу прийняття спадщини має фіктивний характер, адже встановлює завідомо неіснуюче положення про те, що спадкоємець прийняв спадщину в день смерті спадкодавця, хоча фактично особа звертається до нотаріусу з заявою про прийняття спадщини в інший день протягом шести місяців з часу відкриття спадщини. Умовою застосування виділеної фікції є факт прийняття спадщини спадкоємцем. Причому вплив шестимісячного строку, встановленого для прийняття спадщини, автоматично не позбавляє можливості застосовувати фікцію зворотної сили прийняття спадщини у відповідних правовідносинах. У випадку поновлення вказаного строку відповідно до ст. 1272 ЦК за згодою спадкоємців або в судовому порядку, спадщина аналогічно належатиме спадкоємцеві з часу відкриття спадщини.

З моменту смерті спадкодавця особа лише набуває право прийняти спадщину, яким вона може скористатися, або ні. У зв'язку з цим виникає ситуація, коли спадщина, з одного боку, відкрилася, а з іншого – ще не прийнята, що породжує своєрідну безхазяйність спадкової маси. Таке становище спадщини з часів римського права мало назву *hereditas jacens*, тобто «лежача спадщина» [8, с. 30]. До прийняття спадщина і, перш за все, коли спадкоємець не знають про смерть спадкодавця, суб'єктний склад спадкового правовідношення деякий час залишається невизначеним, що, у свою чергу, породжує дискусію у цивілістиці стосовно можливості визнання лежачої спадщини юридичною особою. У випадках, коли суб'єктом права визнається сукупність речей, майнових прав, обов'язків тощо, законодавець вдається до певної фікції, сутність якої

полягає у визнанні наявності волі за тими об'єктами матеріальної дійсності, які об'єктивно володіти такою волею не можуть (*фікція спадщини як суб'єкта права*). Слід зазначити, що римським правом було сформульовано фікцію, що «лежача спадщина» не є безхазяйним майном, вона представляє собою особу померлого спадкодавця, тобто юридична особистість продовжує існування в спадковій масі [9, с. 109]. Утім у літературі висловлюються й інші позиції, що пояснюють феномен «лежачої спадщини». Зокрема, Ю. Толстой наголошує, що з моменту відкриття спадщини та до прийняття її спадкоємцями спадкове майно є *сукупністю безсуб'єктних прав і обов'язків*. Однак такий стан короткочасний. Він триває до тих пір, поки спадщина не буде прийнята спадкоємцями або не перейде до держави [10, с. 727].

Фікція спадщини як суб'єкта права закріплена в законодавстві ряду країн. Так, згідно із ст. 1175 ЦК Російської Федерації кредитори спадкодавця мають право пред'явити свої вимоги до спадкоємців, які прийняли спадщину в межах строку позовної давності, встановленого для відповідних вимог. До прийняття спадщини вимоги кредиторів можуть бути пред'явлені до виконавця заповіту або до *спадкового майна*. У Цивільному законі Латвійської Республіки закріплено положення, згідно з яким юридичними особами визнаються: держава, органи місцевого самоврядування, об'єднання осіб, органи, установи і сукупності речей, яким присвоєно статус юридичної особи (ст. 1407). Разом із тим у ст. 383 зазначеного Закону прямо закріплено, що *спадщина – це юридична особа*. Спадщина може набувати права і приймати на себе обов'язки.

Цивільне законодавство України не закріплює зазначену фікцію та не наділяє спадкове майно правами й обов'язками, притаманними суб'єкту.

Фіктивний характер положення про персоніфікацію спадщини як суб'єкта права пояснюється тим, що спадкове майно може виступати у відповідних правовідносинах виключно як об'єкт (те, з приводу чого такі відносини виникають). І наділення спадщини певними якостями юридичної особи – лише прийом, що має на меті забезпечити збереження спадкової маси.

У межах предмета дослідження нашої статті заслуговує на увагу своєрідний механізм закликання до спадкування за законом, закріплений у ст. 1266 ЦК, що має назву «спадкування за правом представлення». Під спадкуванням за правом представлення розуміється особливий порядок закликання до спадкування спадкоємців за законом (та деяких інших осіб), коли одна особа у випадку смерті іншої особи, яка є спадкоємцем за законом,

до відкриття спадщини нібито заступає її місце та набуває право спадкування тієї частки у спадковому майні, яку отримав би померлий спадкоємець, якби він був живий на момент відкриття спадщини [11, с. 108]. А. Дружнев у цьому аспекті наголошує на поновленні у сучасному спадковому законодавстві римсько-правової фікції прийняття майна за померлого спадкоємця його низхідними нащадками, оскільки спадкоємці за правом представлення спадкують лише тоді, коли б сам спадкоємець, якби не помер до спадкодавця, був закликаний спадкувати після нього [12, с. 17].

Термін «право представлення» є умовним і не відповідає повною мірою змісту зазначеного поняття. На це неодноразово зверталася увага в цивілістиці, оскільки ніякого представництва в даному випадку не виникає і в принципі бути не може, адже представництво як правовідношення існує лише між живими людьми.

Пропонувалося замінити термін «спадкування за правом представлення» словосполученням «поколінне наступництво» або «поколінний поділ». Особи, які спадкують за правом представлення, нікого не представляють, адже закликаються до спадкування як самостійні спадкоємці за законом; за ними визнається право спадкування як за родичами спадкодавця за низхідною або боковою лінією. Таким чином, у ст. 1266 ЦК міститься *фікція представництва померлого спадкоємця його нащадками*, оскільки останні спадкують тільки тоді, коли б сам померлий спадкоємець мав право спадкування, тобто не був позбавлений заповідачем такого права та не є недостойним спадкоємцем [13, с. 6, 7]. К. Кавелін свого часу відносив представлення до *законної фікції* як право зайняти місце при спадкуванні, що належало б родичу прямої висхідної лінії, якби він міг спадкувати в момент відкриття спадщини [14, с. 124–126].

Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою – так звана юридична смерть (ст. 1220 ЦК). У нуді склалося кілька позицій, що пояснюють природу останньої. Так, одні автори (наприклад А. Булаєвський [15, с. 230], І. Філімонова [16, с. 104, 105]) вважають, що оголошення особи померлою засновано на презумпції смерті, тобто є саме презумпцією. Інші ж вчені (О. Величко [17, с. 223], О. Черданцев [18, с. 311]) доходять висновку, що оголошення громадянина померлим – фікція. Така дискусія цілком природна, адже і презумпція, і фікція – результати логіко-юридичного абстрагування, які вводяться до правової матерії в процесі нормотворення та правозастосування.

Уявляється справедливим, що оголошення фізичної особи померлою представляє собою *презумпцію*:

- по-перше, презумпція смерті може бути спростована у разі, якщо особа, оголошена померлою, з'явиться або якщо одержані відомості про місце її перебування шляхом скасування рішення суду про оголошення особи померлою. Правило, сформульоване в презумпції, перевірене попереднім досвідом, а тому правильно відображає переважну більшість ситуацій, на які розрахована. На відміну від презумпції, фікції не притаманна ознака спростовності;

- по-друге, слід вказати на ступінь істинності факту смерті. Переважна більшість учених одним із критеріїв розмежування презумпції і фікції називають ступінь істинності, сутність якого полягає в тому, що презумпція вірогідним категоріям надає значення дійсних, а юридична фікція визнає дійсним те, що є завідомо хибним. Отже, презумптивне положення відносно істинне, а фіктивне положення – з самого початку хибне. Настання смерті людини не що інше, як припущення з високим ступенем вірогідності, враховуючи такі обставини, як тривала відсутність особи, а також відомості щодо місця її знаходження. Таким чином, законодавець не вдається до застосування завідомо неіснуючого положення про смерть людини;

- по-третє, в законодавчій техніці при конструюванні положення ст. 46 ЦК застосовується саме термін «оголошення померлим», що прямо вказує на припустимий характер настання правових наслідків, встановлених у вказаній нормі. І, навпаки, застосування терміна «визнається померлим» зробило б досліджуване положення закону більш наближеним до фікції. Примітно, що окремі автори, вказуючи на фіктивний характер оголошення особи померлою, використовують (очевидно, помилково) словосполучення «визнання відсутнього померлим» [18, с. 311; 19, с. 5–9].

Проведене дослідження дозволяє зробити **висновок**, що у сфері спадкового права застосовуються такі юридичні фікції: фікція одночасної смерті; фікція споріднення; фікція зворотної сили прийняття спадщини; фікція спадщини як суб'єкта права; фікція представництва померлого спадкоємця його нащадками. Оголошення особи померлою має презумптивний характер (презумпція смерті).

Список використаних джерел

1. Бабаєв В. К. Презумпции в советском праве. – Горький, 1974. – 124 с.
2. Павліченко О. В. Юридична презумпція, юридична пренодіція та юридична фікція: співвідношення понять // Держава і право. – 2010. – Вип. 50. – С. 94–99.

3. Косович В. «Правові припущення» як засіб створення досконалих нормативно-правових актів України // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Вип. 644. Правознавство. – С. 44–52.
4. Исаев И. А. Юридическая фикция как форма заполнения пробелов // Пробелы в российском законодательстве. – 2012. – № 5. – С. 35–37.
5. Кашанина Т. В. Юридическая техника. – М., 2007. – 512 с.
6. Ромовська З. Українське цивільне право: Спадкове право. – К., 2009. – 264 с.
7. Постанова Верховного Суду України від 23.01.2013 у справі № 6-164цс12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/A0E0FF21B7575F08C2257C92003A6515](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/A0E0FF21B7575F08C2257C92003A6515).
8. Бугаевский А. А. Советское наследственное право. – О., 1926. – 124 с.
9. Зинченко С. А. Юридические факты в механизме правового регулирования. – М., 2007. – 152 с.
10. Гражданское право: В 3 т. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М., 2005. – Т. 3. – 784 с.
11. Печений О. До питання про спадкування за правом представлення // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 1. – С. 108–117.
12. Дружнев А. А. Наследование по праву представления: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – 22 с.
13. Блинков О. Е. Наследование по праву представления в гражданском законодательстве государств – участников Содружества Независимых Государств, Грузии и стран Балтии // Вестник Тверского государственного университета. Сер. Право. – 2013. – Вып. 35. – С. 6–16.
14. Кавелин К. Д. Очерки юридических отношений, возникающих из наследования имущества. – СПб., 1885. – 130 с.
15. Булаевский Б. А. Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений. – М., 2014. – 240 с.
16. Филимонова И. В. Юридические фикции в праве России: история и современность. – М., 2012. – 376 с.
17. Величко О. М. Юридичні фікції в цивільному праві // Наукові записки: Зб. наук. пр. – 2003. – Том 22, частина 2. – С. 221–223.
18. Черданцев А. Ф. Логико-языковые феномены в юриспруденции. – М., 2012. – 320 с.
19. Ишигилов И. Л. Понятие юридических фикций // Сибирский юридический вестник. – 2007. – № 1. – С. 5–9.

Стаття надійшла до редакції 14.12.2014 р.

This article examines the application of fictions in inheritance relationships. Theoretical concepts are illustrated with examples of fictions stipulated by the current legislation.

В статье исследуются вопросы применения фикций в сфере наследственных правоотношений; теоретические положения иллюстрируются примерами фикций, закрепленных действующим законодательством.

